مطالعات محیطی هفت حصار شماره پنجاه و ششم/ سال پانزدهم/ تابستان ۱۴۰۵
صفحات ۲۲-۵

تحلیل تبارشناختی معماری مسکونی در شهرهای نفتی خوزستان (مسجدسلیمان، آبادان و اهواز)

مهدی پیرحیاتی*، بهزاد وثیق**

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۵/۳

مقاله پژوهشی- مورد پژوهی

چکیده

در طی تغییرات معماری ایرانی، دوران قاجار و اوایل پهلوی به علت روند سریع تغییر در کالبد و نقشه جایگاه ویژه ای دارند. این تغییرات به واسطه تبادل فرهنگی بین ایران و اروپا عمدتاً در شهرهای پرجمعیتی مانند تهران و تبریز مشاهده می شود. اما نحوه ورود معماری غربی در جنوب غرب ایران، به‌واسطه کشف نفت در خوزستان، از گونه ای دیگر است. ساختمان سازی شرکت های نفتی در این مناطق مهمترین عامل تغییرات ساختار معماری این جغرافیا است. با ورود شرکت‌های نفتی، نیاز به ساخت خانه هایی برای شاغلین در این صنعت در محدوده های اکتشاف و بهره‌برداری ضرورت یافت. خانه ها و محلاتی که با دانش و سنت های بومی خانه‌سازی منطقه همخوانی نداشت و پس از ساخت این محلات، رویکردی متفاوت در نظم شهری و سازمان‌دهی فضای خانه، رواج یافت. لذا این پرسش مطرح می‌شود که از منظر تبارشناسانه ویژگی‌های سازماندهی فضایی در معماری مسکونی و نظام شهری شرکت‌های نفتی در خوزستان چیست؟ هدف از این تحقیق، شناخت شهرک‌های نفتی خوزستان از منظر معماری و شهرسازی است. روش تحقیق بر اساس موردکاوی خانه‌ها و بررسی شکل شهرسازی بخش‌های اسکان کارمندان و کارگران در سه شهر نفتی (مسجدسلیمان، آبادان و اهواز) بوده و در ماهیت توصیفی- تحلیلی با حرکت از مشاهده به سمت نظریه توسط استدلال استقرایی است. در این نوشتار تلاش شد با استفاده از رویکرد تطبیقی، ضمن معرفی ریخت شهر و فضایابی معماری، به بررسی گونه‌های ساخت شهرک و مسکن پرداخته شود. نتایج نشان می‌دهد که روند تحولات معماری مسکونی شهرک-های نفتی علی‌رغم کالبد متفاوت از معماری سنتی و بومی، در ابتکارات اقلیمی برگرفته از معماری خوزستان است. همچنین شکل شهرک و مسکن حاکی از تفاوت چشمگیر فضا و کالبد برمبنای طبقه اجتماعی افراد است. بااین‌حال عمده بافتار شهری در شهرک‌های نفتی بر اساس شهرسازی مدرنیستی است به‌گونه‌ای که به‌طورکلی، ساختار مرکزگرا و شطرنجی سازمان اصلی این شهرک‌ها هستند و گاه بر آن به‌واسطه ایجاد سه‌راه تأکید شده است.

واژگان کلیدی

خوزستان، شرکت‌های نفتی، شهرک‌های نفتی، معماری مسکونی.

* گروه مرمت ابنیه تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول، ایران (نویسنده مسئول) boomavard@gmail.com
** گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول، ایران vasiq@jsu.ac.ir

ISSN: 2322-5602 ©: IAUH

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

مقدمه

یکی از نمودهای فرهنگی جوامع در معماری و هنر آن نهفته است. به عبارتی، معماری می‌تواند بروز آرمان‌ها و هنجارهای فرهنگی و زیبایی‌شناسی هر جغرافیا باشد (Salman,2018). به‌واسطه کشف نفت و حضور انگلیسی‌ها از سال ۱۲۸۷ش در خوزستان، این مناطق با دستاوردهای به‌روز در حوزه فنی و ساختمانی مواجه شده و در مسیر نوگرایی قرار گرفتند (رستم‌پور، ۱۱:۱۳۹۳). اکتشاف نفت و ورود مستشاران، کارشناسان و مدیران هندی و انگلیسی، تحولات سیاسی اجتماعی اواخر قاجار، انقلاب فنّاورانه قرن بیستم، بروز دو جنگ جهانی، تحولات سریعی در نظام فرهنگی و اجتماعی ایران به وجود آورد (Sitzes,2018). با گسترش فعالیت‌های شرکت بی‌پی و ایجاد شهرک‌های مدرن، جوامع چند فرهنگی کوچکی در جنوبغرب ایران ایجاد شد که بیشتر از دولت مرکزی یا محلی، تحت حکمرانی شرکت مذکور بود. وضعیت این شهرها به لحاظ تحولات اجتماعی- فرهنگی بی‌شباهت به شهرهای استعماری نبود (دهقان و انصاری، ۱۴۰۰). در حوزه مسکن و شهرسازی به‌واسطه تغییرات اجتماعی و اقتصادی جامعه حاکم و تداخل فرهنگ و نوآوری‌های غربی، ساختار طبقاتی شکل گرفت (ozaki, 2002:107). معماری نیز به‌سرعت دستخوش این تحولات شده و کالبد، نظام زیبایی‌شناسی و سازمان‌دهی فضایی معماری سنتی و بومی، پیرو راهکارهای نوین شد (Rapaport,1969:51). نوگرایی در معماری با ایجاد بناهای دولتی و تقسیمات شهری و بین‌شهری آغاز و به خانه‌سازی نیز نفوذ نمود (Fabbri & Al-Qassemi, 2022: 288). در طی این تحولات، درون‌گرایی به‌عنوان ویژگی معماری تاریخی ایران جای خود را به برونگرایی داد. در دوره پهلوی دوم تحولات ایجادشده در دوره قبل تثبیت‌شده و دامنه آن به تمام نقاط کشور رسید (Voskah etal, 2021: 3203). سرعت نوگرایی در شهرهای جنوبی خوزستان، به دلیل وجود شرکت‌های بزرگ نفتی غربی و به‌خصوص انگلیسی بسیار بیشتر از نقاط شمالی استان بوده است (ممبنی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵). در این تحقیق، اهواز به دلیل مرکزیت سیاسی-جمعیتی، آبادان به‌عنوان اولین شهر نفتی عمده و مسجدسلیمان به‌عنوان اولین منطقه اکتشاف نفت در خوزستان، به‌عنوان نمونه‌های مطالعاتی انتخاب شدند. ضرورت این تحقیق در آن است که تا به‌طور دقیق اثرات این دوره از معماری بر معماری تاریخی و بومی منطقه شناخته نشود، نمی‌توان تحقیقی تبارشناسانه از معماری معاصر خوزستان و ایران به دست داد. این مطلب آنجا برجسته می‌شود که دانسته شود بسیاری از معماران نوگرای ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی به‌نوعی متأثر از این تجربه‌های معماری شرکت‌های انگلیسی بودند و یا خود در این شرکت‌ها فعالیت داشته‌اند. نتایج این تحقیق در کنار مطالعه سایر شهرهای نفت‌خیز دیگر خوزستان می‌تواند دریچه‌ای به شناخت معماری معاصر ایران باشد. ازاین‌رو در پژوهش مذکور، این پرسش مطرح می‌شود که از منظر تبارشناسانه ویژگی‌های سازماندهی فضایی در معماری مسکونی و نظام شهری شرکت‌های نفتی در خوزستان چیست؟ آنچه در تحقیقات پیشین مورد توجه قرار نگرفته است؛ بررسی همزمان معماری و شهرسازی شهرک‌ها به عنوان یک بسته منسجم طراحی است که با بیان هر دو می‌توان دیدی عمیق‌تر به نظام فکری و شیوه طراحی این ابنیه داشت.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

درباره معماری معاصر و تغییر و تحولات مربوط به این دوره از معماری در ایران در سال‌های اخیر تحقیقات زیادی انجام‌شده است. اما معماری معاصر در شهرهای خوزستان مغفول واقع‌شده و چندان مورد کنکاش قرار نگرفته است. مجتهد زاده و نام‌آور(۱۳۸۸)، در تحقیقی به بررسی هویت فرهنگی-اجتماعی معماری شهر اهواز از اواخر قاجار تا شروع جنگ تحمیلی می‌پردازد و بر اساس روش توصیفی به این نتیجه دست‌یافته شد که هنگ زیست در اهواز نمایه‌ای از رابطه متقابل و نمادین شهر و فرهنگ بر یکدیگر است. هاین و صدیقی (۲۰۱۶) در تحقیقی به بررسی نقش نفت بر شکل گیری تهران و خوزستان پرداخته‌اند. ایشان در این تحقیق به چشم‌انداز نفتی ایران در نسبت با وضعیت جهانی و اثر آن بر رشد این دو منطقه متمرکز شده‌اند. دم‌لوجی (۲۰۱۳) در تحقیقی به بررسی فضاهای سینمایی آبادان در داستان فارسی شرکت نفت انگلیس و ایران می‌پردازد. محقق تلاش می‌کند تا به استفاده ابزاری شرکت نفت انگلیس و ایران در زیبایی‌شناسی غربی شهرسازی در شهرهای نفتی ایران بپردازد که در طی آن تلاش می‌شد تا ناگواری‌های زیست کارگران در مشاهده نیاید. زقاقی (۲۰۱۶)، در تحقیقی به شهرسازی آبادان طی سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۴۶ می‌پردازد. هدف وی از این تحقیق، بررسی تغییرات اجتماعی و نظام اقوام و طوایف خوزستان بر شکل توسعه شهری در این مناطق است. مارک کریسنون (۱۳۸۵) در تحقیقی به اثر مدیریت شرکت نفت ایران و انگلیس بر شهرسازی و معماری آبادان پرداخته است. پوراحمد و دیگران (۱۳۹۵) در تحقیقی به تحلیل فضای کالبدی شهر اهواز پرداخته‌اند و در این تحقیق تلاش شده تا به بررسی تکاپوی کالبدی و نیاز ساکنین پرداخته شود. تحقیق ایشان نشان می‌دهد تنوع بهترین عنصر از توانمندسازی کالبد شهر اهواز بوده است. عینی فر و دیگران (۱۳۹۹) به بررسی سیر تحول قلمروی ثانویه در معماری خوزستان با تأکید بر شهر دزفول پرداخته‌اند. تلاش ایشان بر سنجش مفهوم مرز در شکل‌گیری معماری مسکونی دزفول بوده است. همان‌طور که مشاهده گردید تاکنون

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

پژوهشی تخصصی بر محوریت معماری خانه‌های مسکونی پسااستعماری خوزستان نگاشته نشده و پژوهش مذکور به لحاظ تحلیل و بررسی شهرهای موردمطالعه که اهمیتشان ذکر گردید دارای نوآوری موضوعی است. در جدول شماره۱ هم به بخشی از پیشینه پژوهش مورد واکاوی نگارندگان اشاره شده است.

جدول ۱ – پیشینه پژوهش (۱۴۰۴)

عنوان پژوهش	نویسندگان (سال)	محتوای پژوهش
آبادان: شهرسازی و معماری تحت مدیریت شرکت نفت ایران و انگلیس	فردانش(۱۳۸۵)	شناخت شهرسازی و مؤلفه‌های معماری
تحول هویت اجتماعی، پیامد معماری و شهرسازی نوگرا در شهرهای نفتی خوزستان	رستم‌پور و همکاران(۱۳۹۳)	ارائه الگویی از هویت در قالب هویت اجتماعی
تحلیل و تبیین تأثیرات صنعت نفت بر ساختار فضایی (نمونه موردی: آبادان)	بشارتی‌فر و همکاران(۱۳۹۵)	تأثیرات صنعت نفت بر شهرسازی آبادان
نقش نفت در ساختار اجتماعی خوزستان	حیدری‌کیا و همکاران(۱۳۹۹)	بررسی نقش نفت در ساختار اجتماعی خوزستان
تحلیل ساختار کالبدی – فضایی خانه‌های طبقات اجتماعی شرکت شهر نفتی آبادان در دوران رونق صنعت نفت	یونسی و همکاران(۱۳۹۹)	انطباق ساختار اجتماعی با کالبد معماری
تأثیر تفاوت‌های کالبدی خانه سنتی و خانه شرکتی آبادان بر سبک زندگی ساکنان	معتمدی و همکاران(۱۴۰۰)	مشخص نمودن نسبت میان سبک زندگی و شکل سکونت
تبیین مفاهیم سازنده مسکن مطلوب در شرکت شهرهای نفتی	معمار دزفولی (۱۴۰۰)	شناخت مؤلفه‌های درونی و بیرونی مسکن مطلوب
تحلیل نقش شرکت نفتی بی‌پی در دگرگونی معماری و سبک زندگی در ایران	دهقان و انصاری(۱۴۰۰)	دگرگونی معماری و سبک زندگی در ایران
تبیین سازمان فضایی نظام سکونتگاهی با تأکید بر نقش صنعت نفت	زیاری و همکاران(۱۴۰۱)	تبیین سازمان فضایی نظام سکونتگاهی خوزستان
بررسی تأثیر صنعت نفت در طراحی معماری و منازل شرکت نفتی مسجدسلیمان	حبیبی‌نژاد و همکاران(۱۴۰۱)	تأثیر صنعت نفت در طراحی
بازتاب تحولات سبک زندگی در معماری خانه‌های طبقات شغلی شرکت شهرهای نفتی ایران	یونسی و همکاران (۱۴۰۲)	تحولات سبک زندگی در شرکت‌شهرها

روش تحقیق

در این پژوهش با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای، از برداشت میدانی به بناهای قابل‌دسترسی بهره‌گیری شده است. این پژوهش کاربردی و روش آن بر اساس مورد کاوی و توصیفی- تحلیلی با حرکت از مشاهده به سمت نظریه توسط استدلال استقرایی است. تلاش شد، ضمن معرفی ریخت شهر و مشخص‌کردن فضاها، به بررسی تطبیقی گونه‌های ساخت شهر و مسکن پرداخته شود. محدوده موردبررسی در این تحقیق شامل محلات کمپ کرسنت، باغ ملی، نفتون، کَلگِه و بخش کوِشک از توابع مسجدسلیمان به‌علاوه مناطق شرکت نفتی اهواز و آبادان است.

بحث

اکتشاف نفت باعث تجمیع انبوهی از کارکنان و کارگران و ... شد و علت ساخت و تداوم شهرک‌ها در وابستگی کامل به این صنعت است. با رشد استخراج نفت، این شهرک‌ها به شهرهای میان‌قامت نفتی تبدیل شدند. ساخت‌وسازهایی ازاین‌دست کاملاً در مدیریت شرکت‌های نفت بوده و لذا در مناطقی مانند خوزستان؛ با عدم معاصرسازی معماری بومی و نیز به‌روزنشدن روش‌های ساخت بنا، برنامه‌ریزان و معماران غیرایرانی و با ترکیبی از معماران انگلیسی و هندی انتخاب شدند (Amirjani, 2020). در نسل اول، ساختمان‌ها جایگزین چادرهای صحرایی شدند. در این دوره، خانه دارای سبک معماری مخصوصی نبوده؛ از استحکام کافی برخوردار نیست و تجهیزات رفاهی در آن وجود نداشت. در

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

بعضی ادارات و منازل جهت تهویه هوا بادبزن‌های بزرگی از برزنت، حصیر یا ترکیبی از هردو در فاصله معینی به سقف ساختمان آویزان می‌شد. در همین دوره به‌مرور با الهام از شوادون به احداث زیرزمین پرداخته؛ که آثار آن را می‌توان در چند ساختمان باقیمانده مسجدسلیمان مشاهده نمود. در دور دوم، شرکت‌ها به‌منظور رفع نیازهای سکونتی کارمندان صنعت نفت، بانی ساخت‌وسازها و شکل‌دهی کالبد جدیدی به زندگی مردم در خوزستان شدند که با آنچه تا آن زمان نه‌تنها در این منطقه بلکه در جامعه سنتی اتفاق می‌افتاد؛ متفاوت بود و منجر به رشد مسجدسلیمان، شد (Dobe, 2008). در این دوره ساختمان های جدا از هم، حداکثر دوطبقه و دارای ایوان با نام بنگله یا بِنگِلو ساخته شدند. پایان جنگ جهانی اول، افزایش کارکنان و اصلاح قرارداد دارسی، بر شکل‌گیری این دوره موثر است. در قرارداد جدید تعهداتی بر عهده شرکت نفت جهت اسکان و رفاه حال کارگران ایرانی نهاده شد (رستم‌پور و دیگران، ۱۳۹۳).

پس از سال ۱۳۳۰ هرچند صنعت نفت ملی شد و مدیریت کلان آن را ایران برعهده داشت؛ اما در حوزه معماری و شهرسازی به‌واسطه استفاده از طراحان غیرایرانی، کماکان الگوی قبل استفاده شد. اما با ایرانی شدن طراحان، موج دوم خانه‌سازی شرکت‌های نفتی ایجاد شد (یونسی و دیگران، ۱۴۰۱). در این دوره در عین نوشدن مصالح، ته‌رنگ معماری تاریخی در طراحی دیده می‌شود. سنگ نماهای صیقل‌خورده، درهای چوبی با کنده‌کاری و در بعضی از قسمت‌های ساختمان آثاری از گچبری در سقف و دیوارها دیده می‌شد. از دیگر خصوصیات مهم این دوره، ایجاد ایوان است. در دوره سوم، به دنبال گسترش عملیات استخراج نفت، انبوه‌سازی منازل کارگری و کارمندی آغاز شد. به علت نیاز به ساخت سریع، مجددا معماری غربی رواج یافت. بام منازل کارگری و کارمندی از شکل طاق خارج و سقف کاذب و شیروانی فلزی جایگزین آن شد. خیابان‌بندی در طراحی شهری نیز با سبک اروپایی انجام شده است (آریانفر، ۱۳۹۶). در ادامه با معرفی میراث معماری این دوره به بررسی سازمان‌دهی فضایی و کالبدی این دست بناها در شهرهای مسجدسلیمان، اهواز و آبادان توجه شود.

بافت شهری شهرهای مورد مطالعه

مسجدسلیمان قبل از ورود نفت، بافتی عشایرنشین داشته است. با کشف نفت و ساخت کارگاه‌ها، هسته اولیه این شهر با ۲۵۰ نفر جمعیت شکل یافت (قاسمی، ۱۳۸۷: ۷۶-۷۷). بنای شهر در ۱۲۸۵ه.ش، با ساخت عمارتی توسط متصدیان حفر چاه شماره یک آغاز شد. اکتشافات بعدی، نیاز به ساخت راه و خانه برای کارکنان اروپایی، هندی و ایرانی را موجب شد (سعدیان، ۱۳۸۷: ۸۰۰). مهاجرت حاصل از توسعه نفتی، موجب تغییر بافت جمعیت و تحول روابط اجتماعی و معیشتی مردمی شد که پیش‌ازاین کوچ‌نشین بودند (محمدی،۱۳۸۷: ۳۷-۳۸). به عبارتی دیدگاه‌های سکونتی سازندگان و تعامل فرهنگی بین ساکنین جدید بر مفهوم خانه مؤثر بود. نمونه شهرک‌های مسجدسلیمان شامل محله های کلگه،کمپ کرسنت، باغ ملی و نفتون و همچنین در بخش کوشک هستند که در تصویر زیر مشخص‌شده‌اند. هندسه شهرک‌ها می‌توانسته به‌صورت طرح از پیش تعیین‌شده یا طبیعی شکل بگیرند. معمولاً شهرک‌هایی که بر اساس ناهمواری زمین ساخته می‌شوند دارای هندسه خاصی نیستند، مانند محله کمپ کرسنت که به حالت ارگانیک بناشده است. در ادامه می‌توان سازمان‌دهی فضایی و دسترسی محله های یادشده را مشاهده نمود. عمدتاً مناطق با سازمان‌دهی شعاعی در شهر چیدمان شده‌اند. بااین‌حال هر محله دارای طراحی ویژه ازنظر سازمان‌دهی خانه ها نسبت به خیابان، نسبت فضای سبز، شکل هر خانه مسکونی و قرارگیری آن در بافت اطراف آن است.

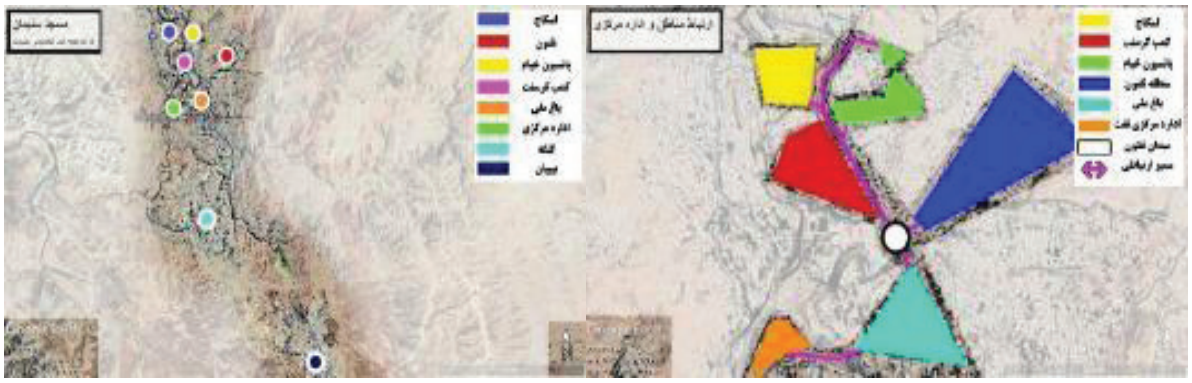

تصویر ۱- راست: ارتباط مناطق و اداره مرکزی و چپ موقعیت مناطق سازمانی مسجدسلیمان نسبت به هم (۱۴۰۳)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

جدول ۲- ساختار و سازمان مناطق سازمانی مسجدسلیمان (۱۴۰۳)

محله	نقشه	ارتباط توده و فضا	ساختار	سازمان‌دهی
کمپ کرسنت			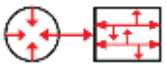	ارگانیک دو هسته‌ای
اسکاچ		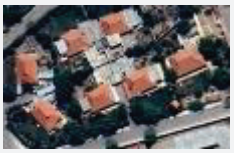		مدور
بیبیان	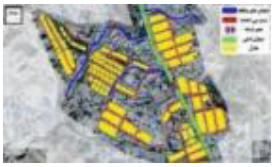		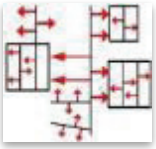	خطی- گسترده
پانسیون خیام	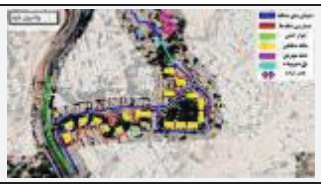		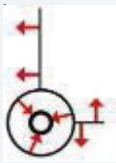	خطی
باغ ملی			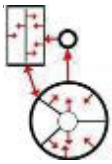	مثلثی
نفتون	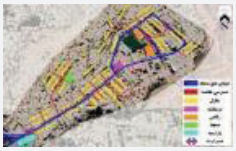		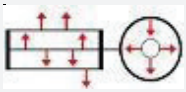	خطی_مربع
کلگه				مدور

در کنار مسجد سلیمان، آبادان به عنوان یکی دیگر از مراکز نفتی مطرح می شود. آبادان از آغاز رشد شهرنشینی به‌واسطه توسعه منابع مالی حاصل از نفت و مهاجرت کارگران شبه‌قاره و غربی، ویژگی‌های متفاوتی از جنبه کالبد شهری و مسکونی به خود دیده است. به عبارتی، این شهر از مبنا دارای ساختاری مدرن بوده است. عمده محلات با مرکزیت پالایشگاه آبادان شکل‌گرفته و عوارضی مانند رود بهمنشیر و اروند بر شکل هسته آن مؤثر نیستند (Hakiminejad: 2021). ساختار محلاتی مانند بریم و بوارده، نشانه تسلط بافت شطرنجی است؛ بااین‌حال نیروی خطوط دایره در منطقه بریم قابل‌اعتنا است و می‌تواند در ادامه تفکر طراحی مسجدسلیمان باشد. یکی از تمهیدات اقلیمی ایجاد کوچه‌باغ است (اسپرغم، ۱۳۹۹).

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

تصویر ۲- ارتباط مناطق سازمانی آبادان با پالایشگاه (۱۴۰۳)

جدول ۳- ساختار و سازمان مناطق سازمانی آبادان (۱۴۰۳)

محله	نقشه	ارتباط توده و فضا	ساختار	سازمان‌دهی
بریم				شطرنجی- متقارن
بوارده شمالی				مستطیل مرکزی
بوارده جنوبی			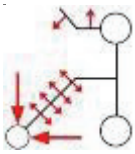	هندسه مربع- متقارن

همانگونه که آمد، اهواز نقش اداری و پشتیبانی شهرهای نفتی جنوب را برعهده داشته است. طرح شهری اهواز، تحت تأثیر خطوطی است که از جایگاه تجاری و سوق‌الجیشی آن نشات می‌گیرد. در منازل نیوساید می‌توان گرته‌برداری از منطقه کوشک را مشاهده کرد که با معماری بومی منطقه که عمدتاً خانه‌ها در بافت به‌صورت متراکم و متصل ساخته می‌شوند، متفاوت است. بافت کالبدی محله نیز دارای بخش‌های منفصل است تا به‌گونه‌ای جریان باد در محوطه بدون مانع جریان یابد که حاصل تجربه بریتانیایی در ساخت خانه در هند دانست.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

جدول ۴- ساختار و سازمان مناطق سازمانی اهواز (۱۴۰۳)

محله	نقشه	ارتباط توده و فضا	ساختار	سازمان‌دهی
نیوساید	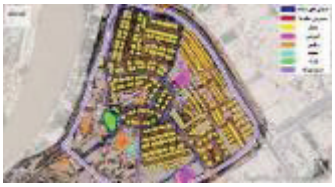	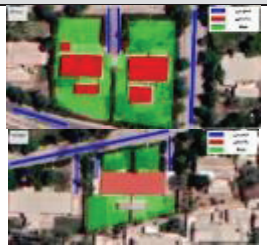 ارتباط بنا به‌صورت کوشک 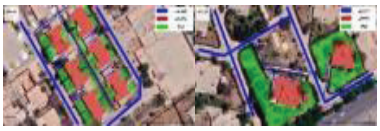 ارتباط حیاط و بنا به‌صورت دوطرفه	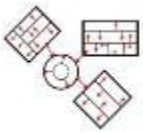	هندسه ارگانیک
شهرک نفت			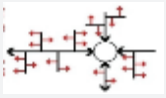	هندسه مستطیل- شطرنجی
شهرک کارون		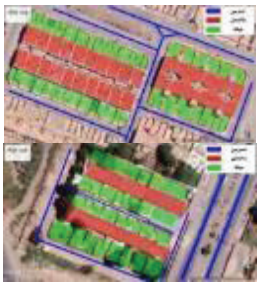	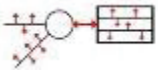	هندسه خطی
شهرک کارون		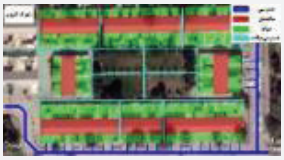	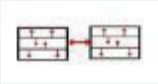	هندسه خطی

معماری مسکونی شهرهای مورد مطالعه

ابنیه اولیه شرکت نفت در مسجد سلیمان دارای جرزهایی از سنگ و لاشه و ملات گل یا مخلوطی از خاک و گچ بودند. در مواردی که دهنه دیوارها کوچک بود، از سقف طاق ضربی استفاده و در غیر این صورت با قراردادن لوله‌های فولادی قطور روی دیوار و چیدن ورق موجدار فلزی، سقف ساخته می‌شد. هدف از ساخت این ابنیه ایجاد سرپناه برای مسئولین وقت مناطق نفت‌خیز بود. ساخت این‌گونه بناها مختص

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

مسجدسلیمان نبود و تدریجاً به سایر مناطق از جمله اهواز که در آن زمان به علت موقعیت استراتژیک خود، مرکز تدارکات مسجدسلیمان و سایر مناطق نفت‌خیز شده بود؛ سرایت کرد. شرکت نفت جهت اسکان کارگران سه نوع خانه سازمانی ساخته است که به ترتیب اهمیت عبارت از: ۱–درجه اول(سه اتاقی) ۲–درجه دوم، (دو اتاقی) ۳–درجه سوم(منازل ده فوتی و بیست فوتی شامل یک یا دو اتاق و هر اتاق به مساحت ۱۰مترمربع) بودند.

نوع اول و دوم معروف به «سی‌برنچ» به کارگران باسابقه، استادکاران و ارشدها تعلق داشت. این منازل از سنگ ساخته‌شده و دارای سقف شیروانی، حیاط، حمام و توالت بودند. اغلب این منازل، علاوه بر حیاط سنگفرش شده، باغچه‌ای هم در پشت ساختمان داشتند. از این نوع منازل مسکونی بیشتر در محلات نفتون، چشمه‌علی، انبار خوراکی (کولرشاپ) ساخته شد.

نوع سوم، ساده‌ترین منازل سازمانی، در مناطق کلگه، چشمه‌علی، مال‌کریم و نفتک قرار داشت. در محله پشت برج، نوع کوچک‌تر آن (به نام ده فوتی شامل دو اتاق) برای مجردها درنظرگرفته شده بود. منطقه بیست فوتی جمعاً از هشت ساختمان هفت واحدی (لین) یعنی دو ردیف چهارتایی موازی به‌صورت شرقی و غربی، تشکیل می‌شد (آریانفر، ۱۳۹۶) (شکل ۳).

تصویر ۳– از راست دو تصویر از منازل بیست فوتی‌ها (موزه و اسناد صنعت نفت ایران، ۱۴۰۱)
چپ دو تصویر از بنگله دوطبقه و یک طبقه (دهقان و انصاری، ۱۴۰۰)

علاوه بر موارد فوق می‌توان به معماری بنگله توجه نمود. بنگله ۱ در محله کلگه واقع است و ساکنان آن مدیران ارشد و عالی‌رتبه شرکت نفت بودند. فضای خواب از فضاهای نشیمن به‌طور کامل مجزا شده است. در این بنا، محل زندگی مستخدمین از ساختمان اصلی جدا و دارای دو اتاق و سرویس بهداشتی است. در مابین بنا اصلی و خانه مستخدمین، اتاق بخار قرارگرفته که مستخدم در آن آشپزی می‌کرده است. تأسیسات مابین فضای شیروانی و سقف اصلی قرار دارد و در زیر شیروانی دریچه تعبیه‌شده که وظیفه آن تهویه هوا و ورود افراد برای تعمیر است. مصالح عمده مورداستفاده سنگ و چوب است. با توجه به ریخت بنای یادشده، تفکیک فضای مستخدمین از مالک بنا، هم‌راستا با نوع تفکیک اندرونی و بیرونی معماری سنتی نیست. مجزا سازی فضاهای خواب از فضای اقامت نیز می‌تواند به تفاوت در مرزبندی فضاها در این نمونه و رویکرد غالب معماری ایرانی اشاره کند.

بنگله ۳، بنایی دو خوابِه در محله‌ی باغ ملی است و ساکنان آن کارمندان متخصص شرکت نفت بودند. بنا فاقد خانه مستخدمین است و مصالح عمده مورداستفاده سنگ‌تراشیده است. دریچه‌های زیرشیروانی نسبت به بنای قبلی باریک‌تر و با طول بیشتری هستند.

بنگله ۴ دو خوابِه و در روستای کوشک در شصت کیلومتری مسجدسلیمان قرار دارد. خانه مستخدمین از بنای اصلی جدا و دارای نشیمن و آشپزخانه و سرویس بهداشتی است. در این بنا عمده مصالح دیوار سنگ‌تراش است. بنا دارای دریچه آدم‌رو زیرشیروانی در دو طرف بنا و دارای سیستم سرمایشی ایرکاندیشن و اتاق موتورخانه است. درهای اتاق‌خواب در قسمت پایین دارای دریچه‌های مشبک برای تهویه اتاق هستند.

ساکنان بنگله شماره ۵ واقع در محله نفتون، کارگران و کارمندان شرکت نفت بودند. این بنا دارای یک اتاق‌خواب، نشیمن و همچنین دو حیاط یکی به‌عنوان حیاط‌خلوت و دیگری باغ بوده است. این خانه همچنین دارای اتاق بخار (آشپزخانه) است. سقف دارای دریچه زیرشیروانی و عمده مصالح آن سنگی است. در این بنا خانه مستخدمین وجود ندارد.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

جدول ۵- ساختار معماری بناهای مسکونی مسجدسلیمان (۱۴۰۳)

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری نسبت به زمین	سقف
کارگری	بیست فوتی	فاقد تزیینات	حیاط کوچک در هر خانه.	پنجره دارای عمق کم	۴	درون حیاط	برونگرا	هم‌تراز	سقف شیروانی
کارگری	بیست فوتی	فاقد تزیینات	حیاط کوچک برای هر خانه/ اتاق‌ها به دور هال مرکزی قرار دارند.	پنجره دارای عمق کم	۴	درون حیاط	برونگرا	هم‌تراز	سقف گهواره‌ای
کارگری	بیست فوتی	ورودی دارای طاق است.	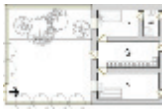	پنجره دارای عمق زیاد	۵	درون خانه	برونگرا	هم‌تراز	
بنگله شماره ۱	کلگه	قوس‌های نیم‌دایره و کمانی	حیاط دورتادور بنا/ ایوان وسیع/گاراژ و آغل/ دیوار پله‌ای در گاراژ/ شومینه	پنجره با عمق زیاد/ ضلع شرق و غرب فاقد پنجره	۴	پنجره بزرگ در سرویس بهداشتی حمام و توالت مشترک دارای ۲سرویس بهداشتی	برونگرا	بنا روی سکو قرارگرفته است	شیروانی دوطرفه / سقف دولایه/ سقف داخلی مسطح
بنگله شماره ۲	کمپ کرست	سردر ورودی سنگ	حیاط بسیار بزرگ دورتادور بنا/ ورودی و ایوان در سمت جنوب/ شومینه	دارای رف(در بالای پنجره‌ها برای ورود غیرمستقیم نور و تهویه)	۴	توالت با پنجره بزرگ و در ارتفاع کم حمام و توالت مشترک و در هر اتاق‌خواب یک توالت	برونگرا	بنا روی سکو قرارگرفته است	سقف شیروانی دوطرفه/ سقف دولایه/ سقف کاذب از جنس گچ
بنگله شماره ۳	باغ ملی	کناره ورودی به‌صورت تونچه	حیاط بزرگ دورتادور بنا 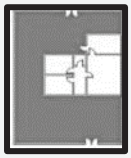	گوشه‌های داخلی پنجره‌ها به‌صورت زاویه‌دار	۳.۹۰	درون خانه	برونگرا	بنا روی سکو	شیروانی ۴ طرفه / سقف دولایه

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری نسبت به زمین	سقف
بنگله شماره ۴	کوشک	درها با قوس‌های نیم‌دایره	حیاط بسیار بزرگ دور بنا/ فضای خدماتی شمالی / هر فضا یک در به باغ دارد.	پنجره‌های فضاهای اصلی در ضلع جنوب بنا/ جبهه شرقی پنجره ندارد/ نورگذر بالای در	۳.۲۰	حمام و توالت در فضای جداگانه-پنجره سرویس بهداشتی کوچک و در ارتفاع بالا	برونگرا	بنا روی سکو	سقف شیروانی دوطرفه
بنگله شماره ۵	نقتون	پیش ورودی سنگی شیاردار	آشپزخانه و توالت در حیاط‌خلوت	دریچه‌های دایره‌ای بالای پنجره‌های اتاق 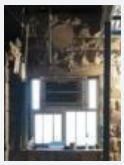	۳.۲۰	درون خانه	تلفیقی	هم‌تراز	سقف شیروانی دوطرفه/ سقف داخلی از نی و حصیر بافته‌شده و ملات گچ‌وخاک

معماری خانه‌های آبادان با توجه به طبقه اجتماعی ازنظر فضای درونی، وسعت و همچنین نوع سقف به دو شکل شیروانی و مسطح تقسیم می‌شوند. در قسمتی خانه‌ها به‌صورت یک‌شکل هستند ولی پلان آن‌ها باهم تفاوت دارند. خانه‌ها به‌صورت تیپ‌بندی‌های مختلف در یک خیابان ساخته شدند. در ابتدا، برای ساخت خانه از گل استفاده می‌شد ولی به‌مرورزمان ساخت خانه آجری در دستور کار قرار گرفت. این منازل شامل گونه‌های (دواتاقه، سه اتاقه و چهاراتاقه) برای کارگران و منازل با زیربناهای متعدد برای کارمندان است. اولین خانه آجری که در آبادان توسط شرکت نفت ساخته شد؛ دارای سقف شیروانی، با استفاده از حلبی مواج و چوب چندل بود؛ که به نام قصر موسوم است. این خانه دواشکوبه مشرف‌به اروندرود بوده و از طبقه بالای این ساختمان به‌عنوان اتاق خواب و از طبقه پایین جهت محل کار و داروخانه استفاده می‌شد (عبدی‌زاده و علوانی، ۱۳۹۵)

تصویر۴- کوچه‌باغ‌های بریم آبادان با رویکرد ساباط معماری(منبع:اسپرغم، ۱۳۹۹)

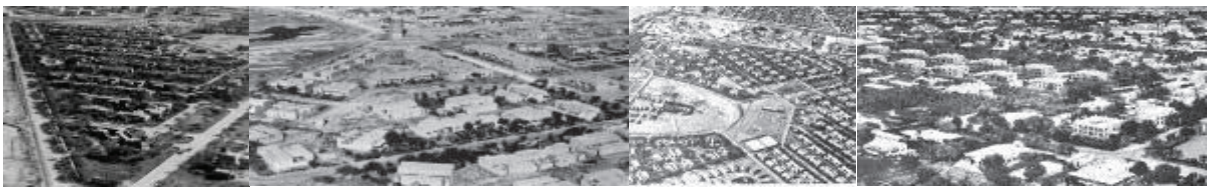

تصویر ۵- از راست: بوارده، بریم، بوارده (Ehsani, 2013)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

تصویر ۶- نمونه منازل بریم (منبع: موزه و اسناد صنعت نفت ایران، ۱۴۰۳)

جدول ۶- ساختار معماری بناهای مسکونی آبادان (۱۴۰۳)

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری نسبت به زمین	سقف
خانه ۱	بریم	استفاده از کاشی به همراه آجر	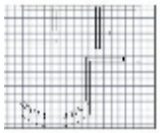	در ایوان‌ها حجم زیاد سطح به نورگذر تعلق دارد.	۶	در درون خانه	برونگرا	بر روی صفه	مسطح
خانه ۲		استفاده از سنتوری		پنجره به‌وسیله کرکره نی‌ای پوشیده شده است.	۱۰	در درون خانه	برونگرا	بر روی صفه	شیروانی
خانه ۲		فاقد تزیینات		پنجره‌ها در تمامی نماها به‌جز ضلع غرب وجود دارد.	۸	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	مسطح
خانه ۱	بوارده	استفاده از کاشی به همراه آجر	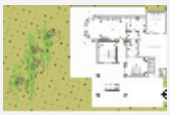	پنجره‌ها در ایوان قرار دارند.	۱۴	در درون خانه	برونگرا	بر روی صفه	
خانه ۱	نفت سفید	تزیینات برگرفته از چوقا بختیاری است.	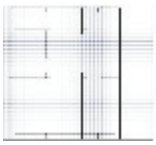	پنجره در حیاط‌خلوت قرار دارد.	۴	در حیاط‌خلوت	برونگرا	هم‌سطح	مسطح

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری نسبت به زمین	سقف
خانه ۱	کارگران	فاقد تزیینات	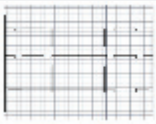	پنجره‌ها عمده درایوان و دو پنجره عمودی در زیرشیروانی قرار گرفته‌اند.	۷	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	شیروانی
خانه ۱	فرح‌آباد	استفاده از قوس آجری 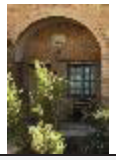	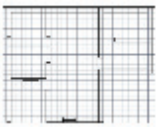	پنجره شمالی بدون سایه‌بان	۴	در حیاط	برونگرا	هم‌سطح	مسطح
خانه ۱	پیروز آباد	فاقد تزیینات	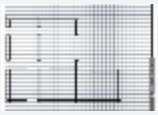	پنجره و نورگیری مشبک از طریق ایوان در ضلع جنوب	۵	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	شیروانی
خانه ۱	بهمنشیر	استفاده از قوس آجری	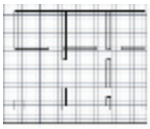	پنجره در ایوان قرار دارد.	۵	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	مسطح

اهواز به مراتب شهری نوسازتر در این زمینه محسوب می شود. در شهرک نفت و نیوساید می‌توان مشاهده کرد که منفصل‌سازی بر مؤلفه‌های طراحی مانند جهت قبله، جهت اقلیمی و موضوعات محرمیت مسلط است و این طرح گاه با نادیده گرفتن این موارد ممکن شده است. در شهرک کارون، فضای سبز خانه و حیاط، نظام‌یافته‌ترند. این خانه‌ها برای کارگران ساخته‌شده و ازاین‌رو کمتر به تنوع فضایی پرداخته‌شده است. در محوطه خرم‌کوشک که ساختمان‌ها از قدمت بالاتری برخوردارند، ساختمان‌ها بدون سقف کاذب و شیروانی بوده و نکته قابل‌توجه این است که تعدادی از منازل دارای بادگیر هستند.(آریانفر، ۱۳۹۶).

تصویر ۷- منازل نیوساید (منبع: موزه و اسناد صنعت نفت ایران، ۱۴۰۳)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

جدول ۷- ساختار معماری بناهای مسکونی اهواز (۱۴۰۳)

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری بر زمین	سقف
خانه ۱	خرم کوشک	پنجره دایره‌ای	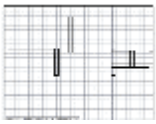	پنجره دایره‌ای در خرپشته و سرتاسر جنوب	۳	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	مسطح
خانه۲		قوس‌های ایوان سرتاسری	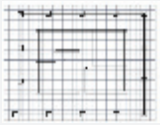	پنجره سرتاسر در پناه ایوان	۴	در درون خانه	تلفیقی	هم‌سطح	مسطح
خانه شماره ۱	نیوساید	رخ‌بام‌های پیش‌آمده		پنجره جنوبی در پناه ایوان	۵	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	شیروانی
خانه شماره ۲		فاقد تزیینات	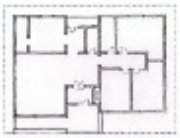	پنجره در ضلع جنوبی با سایه‌بان	۳	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	مسطح 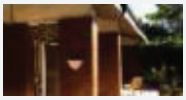
خانه شماره۱	شهرک نفت	فاقد تزیینات	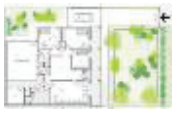	پنجره درایوان	۳	در درون خانه	برونگرا	هم‌سطح	مسطح
خانه شماره ۲		دیوار به شکل بادگیر		پنجره درایوان	۴	در درون خانه	تلفیقی	هم‌سطح	شیروانی
خانه شماره ۱	کارون	فاقد تزیینات	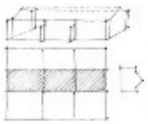	دریچه دایره‌ای بالای پنجره‌های اتاق‌ها	۵	آشپزخانه و سرویس بهداشتی در حیاط خلوت	برونگرا	هم‌سطح	سقف شیروانی دوطرفه/ سقف داخلی از جنس نی و حصیر بافته‌شده و با ملات گچ وخاک پوشیده شده است
	نفتون	پیش ورودی سنگی شیاردار	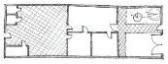		۳.۲۰		تلفیقی		
خانه شماره ۲	نفتون	پیش ورودی سنگی شیاردار	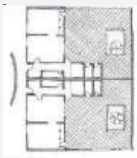		۳.۲۰		درون گرا		

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

نام بنا	محله	تزیینات	نسبت توده به فضا	نورگیری	ارتفاع بنا	فضای بهداشتی	پلان	قرارگیری بر زمین	سقف
شرکتی منطقه کوت عبداله	خانه‌های کارگری تیپ A دوره اول	فاقد تزیینات		پنجره جنوبی با کمترین سایه‌بان افقی	۴	آشپزخانه و سرویس بهداشتی در حیاط خلوت	درون گرا	همسطح	مسطح
	خانه‌های کارگری تیپ B دوره اول	قوس بالای در	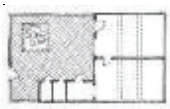		۴	آشپزخانه و سرویس بهداشتی در حیاط	درون گرا		
	خانه‌های کارگری دوره دوم	فاقد تزیینات	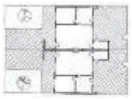		۴		درون گرا		

یافته‌های پژوهش

الف- یافته‌ها در حوزه ساختار و سازمان محله‌ها (شهرک‌های نفتی): با بررسی ساختار و سازمان مناطق سازمانی محله‌های موردمطالعه و تجزیه‌وتحلیل ساختارهای مربوط(آورده شده در جداول ۱، ۲ و ۳) این‌گونه استنباط می‌شود که در طراحی خطوط واصل بین محلات و نیز واحدهای همسایگی خانه‌های شهرهای موردمطالعه می‌توان تسلط یک عنصر مرکزی در کنار انشعابات عمدتاً سه‌راه را مشاهده کرد که خود نشان‌دهنده تلاش برای کاهش سرعت سواره و تأکید بر پیاده است. مرزبندی بین عابر و ساکنین در چینش خیابان و خانه‌ها وجود دارد. به عبارتی تلاش برای جداسازی دسترسی و کاربری در هر دو عرصه شهری و اقامتی دیده می‌شود. با بررسی تاریخی نیز دانسته می‌شود که حضور عنصر مرکزی به شکل دایره در دوران اولیه به همراه الحاق کاربری به حلقه حرکتی و دسترسی است؛ اما در دوران بعد مانند شهرسازی نفتی اهواز بافاصله گرفتن مجموعه سکونتی از حلقه مرکزی این عنصر تنها بار ترافیکی را مهار می‌کند و جنبه دسترسی صرف می‌یابد.

ب- یافته‌ها در حوزه ساختار معماری بناهای مسکونی(شهرک‌های نفتی): با توجه به جداول ۴، ۵ و ۶ در خصوص ساختار معماری بناهای مسکونی شهرک‌های نفتی در شهرهای موردمطالعه و محلات مشخص‌شده و تجزیه‌وتحلیل جزئیات آن‌ها این‌گونه استنباط گردید که: نسبت توده به فضا در اکثر شهرهای موردمطالعه متوسط و در برخی محلات (بیشتر در شهر آبادان) این نسبت دچار کاهش می‌گردد. این دلیل می‌تواند به علت برونگرا بودن الگوی مسکن در اکثر محلات یادشده باشد. پس در اینجا الگوی مسکن تأثیر مستقیم بر نسبت توده به فضا داشته است. از سوی دیگر در بحث تزئینات در شهرک‌های نفتی مسجدسلیمان بیشتر از تزئینات به‌صورت سنگی یا ورودی دارای طاق‌های ساده استفاده‌شده و در برخی محله‌ها مثل باغ ملی از تونجه ساده در کناره ورودی‌ها کارشده است. در شهرک‌های نفتی آبادان تزئینات به‌مراتب اهمیت بیشتری پیداکرده و از کاشی به همراه آجر (گاهی آجر الهام گرفته از فرهنگ‌های بومی دیگر نظیر چوقا بختیاری) و قوس‌های آجری استفاده‌شده است. در اهواز نیز پنجره‌ها گاهی فرم‌های نظیر دایره به خود گرفته و ایوان‌ها دارای قوس‌های سراسری جایگزین فرم ساده گذشته می‌شوند. از سوی دیگر از پیش ورودی‌های شیاردار سنگی مانند محلات مسجدسلیمان، دیوارهایی شبیه بادگیر، و قوس بالای درها استفاده‌شده است. طراح در نورگیری هرکجا نیاز به نور مطلوب داشته از پنجره‌هایی کم عمق و گاهی جهت تهویه از رف‌ها در بالای پنجره‌ها بهره برده است. استفاده از نور جنوب همراه با ایوان (گاه کاربرد پنجره‌ها با عمق زیاد) و برخی اوقات مشبک نمودن فضای

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

ایوان با شیوه‌های چیدمان آجر امکان استفاده بهینه این نور را در فصول زمستان و تابستان برای افراد فراهم آورده است. سرویس‌های بهداشتی اکثراً در درون خانه و در برخی موارد در حیاط‌خلوت جانمایی شده‌اند. در خانه‌های بزرگ‌تر و مجلل‌تر که به‌احتمال‌زیاد متعلق به قشر کارمندان و مدیران بوده‌اند بناها بیشتر بر روی صفه‌ای بالاتر از سطح زمین بنانهاده شده‌اند. در بیشتر موارد پوشش سقف‌ها به شکل شیروانی بوده و در برخی از آن‌ها سقف‌های مسطح و در نمونه‌هایی نظیر منازل کارگری مسجدسلیمان از طاق گهواره‌ای نیز بهره برده شده است. طراح هرکجا از سقف شیروانی استفاده نموده قسمت زیرین آن را از نی و حصیر بافته‌شده همراه با ملات گچ‌وخاک پوشانده و سقفی دوپوش ایجاد کرده که می‌تواند ریشه در معماری بومی مناطق موردمطالعه داشته باشد. به‌هرحال شرایط اقلیمی شهرهای موردمطالعه بر جانمایی، شیوه ساخت و استفاده از مصالح مؤثر بوده است.

جدول ۸- عناصر مشترک ساختار معماری بناهای مسکونی شهرک‌های نفتی موردمطالعه (۱۴۰۳)

بناهای مسکونی شهرهای نفتی	نسبت توده به فضا	الگوی کالبد مسکن	عوامل اقلیمی در راستای طراحی معماری	جهت‌گیری فضایی	تلفیق معماری با فضای سبز	استفاده از مصالح بوم‌آورد	کاربرد عناصر معماری بومی نظیر ایوان، سقف دو پوش و...	انتظام فضایی	ویژگی‌های ساختی و چیدمانی معماری	تزئینات
مسجدسلیمان	کم	درون‌گرا	کم	درست	دارد	بله	استفاده‌شده	بومی	متأثر از جامعه سنتی و معماری بومی	آجر
	متوسط	برونگرا	متوسط							کاشی
	زیاد	تلفیقی	زیاد	نادرست	ندارد	خیر	استفاده‌نشده	معاصر	متأثر از جامعه مدرن و استعماری	سنگ
آبادان	کم	درون‌گرا	کم	درست	دارد	بله	استفاده‌شده	بومی	متأثر از جامعه سنتی و معماری بومی	آجر
	متوسط	برونگرا	متوسط							کاشی
	زیاد	تلفیقی	زیاد	نادرست	ندارد	خیر	استفاده‌نشده	معاصر	متأثر از جامعه مدرن و استعماری	سنگ
اهواز	کم	درون‌گرا	کم	درست	دارد	بله	استفاده‌شده	بومی	متأثر از جامعه سنتی و معماری بومی	آجر
	متوسط	برونگرا	متوسط							کاشی
	زیاد	تلفیقی	زیاد	نادرست	ندارد	خیر	استفاده‌نشده	معاصر	متأثر از جامعه مدرن و استعماری	سنگ

نتیجه‌گیری

تاریخ مدرن ایران به‌واسطه برخورد فراگیر با تمدن غربی حاوی بینش‌های گوناگون در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بوده است. دراین‌بین حوزه معماری و شهرسازی نیز متأثر تحرکات سیاسی وجوه مختلف یافته است. در نقاطی که این ارتباط به‌صورت گفتمانی صورت نپذیرفته و شرکت‌های غربی مستقیماً در معماری و شهرسازی ورود کرده و اقدام به ساخت، آمایش و یا ویرایش محیط نموده‌اند که حاصل آن معماری متفاوت از بوم منطقه بوده است. به‌عبارت‌دیگر در مواردی که شرکت نفت خود اقدام به ساخت شهرک‌های مسکونی و تأسیسات زیربنایی نموده‌اند؛ گاه طراحان به زمینه ساخت توجه نموده و گاه با دیدگاهی یک‌سونگر فرهنگ معماری خود را در این ابنیه پیاده نموده‌اند با

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

توجه به بررسی مصادیق ذکرشده، روند تحولات معماری معاصر خوزستان با تغییرات معماری در دیگر نقاط ایـران همگـام بـوده اسـت امـا در مناطق نفت‌خیز جنوب، اکتشاف نفت در سال ۱۲۸۷ شمسی، معماری این مناطق را به سمت و سویی دیگر سوق داد. فضاهای محلات عمـدتاً دارای مرکز محله بوده اما در طراحی آن نمی‌توان نشانه‌ای از تبعیت از فرم مرکز محلات و یا میدانچه‌هـای ایرانـی یافـت. همچنـین در ایـن محلات می‌توان مشاهده نمود که خانه‌ها عمدتاً برونگرا بوده و فضای زیستی در خانه‌های کارمندان به‌وسیله فضای سبز و یا ایوان محدودشده است؛ بااین‌حال در خانه‌های کارگری هم تعداد و هم تنوع فضایی کاهش‌یافته است و در این مورد خانه یا درون‌گرای کمی اسـت یـا تفکیـک فضای آن با خیابان تنها به‌واسطه یک درواقع شده است. فرم شهرک نفتی این دوره، دارای ۳ حالت کاملاً دایره‌ای با مرکزیت، کاملاً شطرنجی با مرکزیت و فرمی ترکیبی است. بااین‌حال گاه ویژگی‌های محیطی باعث ایجاد حالتی از فرم ارگانیک شـده کـه تنهـا شـکل آن شـباهت بـه بافت‌های تاریخی دارد اما سازمان‌دهی خانه‌ها و... که از ویژگی‌های بافت‌های تاریخی اسـت؛ در آن دیـده نمـی‌شـود. لـذا مـی‌تـوان از منظـر تبارشناسانه ویژگی‌های ساختی و چیدمانی، معماری مسکونی شرکت‌های نفتی در خوزستان را در تلاش برای ساخت سریع خانه برای ۳ دسته از جمعیت هدف شامل گروه مدیران، کارمندان و کارگران دانست. خانه‌های دو گروه اول در فضاهایی متنوع و با پایه باغ خصوصی شکل‌گرفته است، اما گروه سوم برحسب نزدیکی به محل فعالیت کاری شکل‌گرفته و به‌صورت تیپ و یکسان طراحی‌شده‌اند. انتظام فضایی منـازل بـدون وابستگی به معماری سنتی و یا بومی خوزستان است و کلیات نقشه‌ها نشان از تأکید بر فضایی به نام هال دارد کـه اتـاق‌هـا بـه دور آن چیـده می‌شوند. تعداد استفاده‌کنندگان خود باعث حذف برخی از تمهیدات اقلیمی و یا فضاسازی‌هایی است که در تنظیم نقشه‌ها به‌صورت تیپ، اجبار به نادیده گرفتن آن به وجود آمده است. از منظر تزیینات جز در خانه‌های ریاستی و کارمندان در سایر خانه‌ها تزیین شاخصی دیده نمـی‌شـود و این تزیینات نیز محدود به استفاده از کاشی و آجر است. بااین‌حال در معماری عمده این مساکن به مسائلی مانند تهویه و یا کنترل جذب تابش توجه شده است. استفاده از درختچه‌هایی مانند مورد و یا انبوهی شاخسار درختان، بالابردن بنا از سطح زمین، قرارگیری و تعداد پنجره‌ها نسبت به باد عمومی منطقه که در سمت جنوب‌غربی و غرب است، بالابردن ارتفاع سقف و ازاین‌دست، اقداماتی است که جهت بهره‌گیـری از تهویـه طبیعی انجام‌شده است. جهت‌گیری نسبت به جنوب، استفاده از مصالح آجری و نیز ایجاد ایوان نیز از اقدامات کنترل جذب حرارت خورشـید در این مناطق است. یا این حال در مساکن کارگری کنترل اقلیمی کمتر از مساکن کارمندی و مـدیریتی دیـده مـی‌شـود. برخـی ابتکـارات ماننـد استفاده از دیوار متخلخل در حیاط جهت تقویت تهویه، یا استفاده از نورگیری در رف، دو پوش کردن سقف می‌تواند ریشـه در معمـاری بـومی منطقه داشته باشد. درمجموع می‌توان گفت که محلات و بناهای احداث‌شده در مناطق نفتی به شکل تلفیقـی از معمـاری بـومی و اسـتعماری بناشده‌اند و این به دلیل فعالیت شرکت‌ها و مهندسین بریتانیایی جهت طراحی و ساخت‌وساز در شهرهای نفتی برای برآوردن نیازهای سکونتی کارکنان صنعت نفت و اسکان سریع نیروهای کار بوده است. از جمله پیشنهادات آتی تحقیق، پژوهش در ایـن موضـوع در شـهرهای دیگـری مانند آغاجری و ... است که با کاوش در آن بتوان ریشه و گرایش‌های دیگری در برخورد معماری غربی و بومی این منطقه از ایران را دریافت.

منابع

- آریانفر پرویز، ۱۳۹۶، کاوش در تاریخ نفت، تاریخچه منازل سازمانی در صنعت نفت بخش دوم
http://www.petromuseum.ir/content/25/
- اسپرغم، ایمان، ۱۳۹۹، آرشیو شخصی.
- بشارتی فر، صادق، قادری، اسماعیل و پیشگاهی فرد، زهرا . (۱۳۹۶). تحلیل و تبیین تأثیرات صنعت نفت بر ساختار فضایی شهر (مطالعـهٔ موردی: شهر آبادان). *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*, ۴۹(۳).
- پوراحمد، احمد، حبیبیان، بهار، احمدنیا، محمدرضا. (۱۳۹۵). تحلیلی بر فضای کالبدی شهر اهواز. *باغ نظر*, ۱۳(۳۹), ۲۵–۳۸.
- حبیبی نژاد، رضا، خمسه، هایده و بحرانی پور، علی . (۱۴۰۱). بررسـی تـأثیر صـنعت نفـت در طراحـی و معمـاری منـازل شـرکت نفتـی مسجدسلیمان (از آغاز کشف نفت تا ملی شدن صنعت نفت ۱۳۳۰ – ۱۲۸۷ ش). *مطالعات تاریخی جهان اسلام*, ۱۰(۲۴), ۲۷–۵۱.
- حشمت زاده، محمد باقر.(۱۳۸۳). آرزوهای دارسی طعم کنسرسیوم. *مجله زمانه*.(۳۰). سال سوم.۲۱–۳.
- حیدری کیا، عزیز، اکبرزاده، فریدون، کریمی فرد، حسین و عبدالخانی، لنا. (۱۳۹۹). نقـش نفـت در سـاختار اجتمـاعی اسـتان خوزسـتان. *ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران*، ۳(۳)، ۳۶۰–۳۹۵.
- دهقان، کیان و انصاری، حمیدرضا . (۱۴۰۰). تحلیل نقش شرکت نفتی بیپی در دگرگونی معماری و سبک زندگی در ایران. *صفه*. ۵–۱۶، ۳۱ (۴).

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

- رستم‌پور، کاوه، مسافرزاده، غزال و نظیف، حسن. (۱۳۹۳). تحول هویت اجتماعی، پیامد معماری و شهرسازی نوگرا در شهرهای نفتی خوزستان. *فصلنامه علمی-پژوهشی هنر معماری و شهرسازی.*(۲۹). سال یازدهم.۲۲-۱۱.
- زیاری، کرامت اله، کلانتری، محسن، زنگنه شهرکی، سعید و عالی پور، یاسر . (۱۴۰۱). تبیین سازمان فضایی نظام سکونتگاهی با تأکید بر نقش صنعت نفت مطالعه موردی: استان خوزستان. *پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری*، ۱۰(۳)، ۱۷۱-۱۹۱.
- سایت مدیریت موزه‌ها و مرکز اسناد صنعت نفت، (۱۴۰۳). دریافت شده یکشنبه ۶ آذر ماه ۱۴۰۳.
- عبدی زاده، کیمیا-علوانی، حبیب، ۱۳۹۵. مستند نفت و معماری
- عینی فر، علیرضا، آقالطیفی، آزاده، حیاتی، زینب. (۱۳۹۹). سیر تحول قلمروهای ثانویه در مسکن (مورد پژوهی مسکن معاصر دزفول). *صفه*, ۳۰(۴), ۲۷-۴۸.
- قاسمی، ایرج. (۱۳۹۵). تحولات اجتماعی شهرهای نفتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- کرینسون مارک، فردانش فرزین. آبادان: شهرسازی و معماری تحت مدیریت شرکت نفت ایران و انگلیس. *گلستان هنر*. ۱۳۸۵; ۲ (۴) :۹۵-۱۰۷.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۴). تاریخ پانصدساله خوزستان، جلد ۱، چاپ اول، تهران: دنیای کتاب.
- لهسایی‌زاده، عبدالعلی. (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی آبادان، چاپ دوم، تهران: کیان‌مهر.
- مجتهدزاده، روح الله و نام آور، زهرا.(۱۳۸۸). در جست و جوی هویت شهری اهواز. سازمان مسکن و شهرسازی استان خوزستان. دفتر معماری و طراحی شهری. اهواز.
- معتقدی، فاطمه و تقوایی، ویدا و مظهری، محمدابراهیم،۱۴۰۰،تأثیر تفاوتهای کالبدی خانه سنتی و خانه شرکتی آبادان بر سبک زندگی ساکنان (مطالعه موردی: خانه های سنتی و شرکتی آبادان در سالهای ۱۲۹۰ تا ۱۳۵۷ شمسی).
- معماردزفولی سجاد، تابان محسن، مسعودی نژاد مصطفی، مظهری محمدابراهیم. تبیین مفاهیم سازمان دهنده مسکن مطلوب در شرکت شهرهای نفتی نمونه موردی: مجموعه مسکونی نیوسایت اهواز. *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*. ۱۴۰۰; ۶ (۲) :۱۵۳-۱۷۲.
- ممبنی، کلانتری، توکل کوثری، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۹). شرکت شهرهای نفتی و روایت توسعه و تضاد (مطالعه تجربه آبادان). *توسعه اجتماعی*, ۱۵(۱), ۱-۴۰.
- مهدوی نژاد، محمدجواد، و منصوری مجومرد، پریناز. (۱۳۹۴). ورود جریان های نوگرا به معماری معاصر ایران. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۶(۲۱)، ۱۹-۳۰.
- یونسی، گلزار، ارمغان، مریم و ثقفی، محمدجواد . (۱۴۰۲). بازتاب تحولات سبک زندگی در معماری خانه‌های طبقات شغلی شرکت‌شهرهای نفتی ایران قبل از دهۀ پنجاه (نمونۀ موردی: شرکت‌شهر آبادان). *باغ نظر*، ۲۰(۱۱۸)، ۲۳-۳۶.
- یونسی،گلزار،ارمغان، مریم، ثقفی، محمدجواد. (۱۳۹۹). تحلیل ساختار کالبدی - فضایی خانه‌های طبقات اجتماعی شرکت شهر نفتی آبادان در دوران رونق صنعت نفت، با روش نحو فضا .*مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۳۹ (۱۱)، ۶۹-۸۰.
- Amirjani, R. (2020). Shushtar new town: A turning point in Iranian social housing history [Doctoral dissertation, University of Canberra].
- Crinson, M. (1997). Abadan: Planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company. *Planning Perspectives*, 12(3), 341–359.
- Damluji, M. (2013). The oil city in focus: The cinematic spaces of Abadan in the Anglo-Iranian Oil Company's Persian story. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33(1), 75–88.
- Dobe, M. E. (2008). A long slow tutelage in western ways of work: Industrial education and the containment of nationalism in Anglo-Iranian and Aramco, 1923–1963 [Doctoral dissertation, Rutgers, The State University of New Jersey-New Brunswick].
- Ehsani, K. (2013, October 24). The oil industry and Abadan in the 1920s. The Persian Circle at the University of Chicago. https://lucian.uchicago.edu/blogs/persiancircle/2013/10/24/kaveh-ehsani-the-oil-industry-and-abadan-in-the-1920s/

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

- Fabbri, R., & Al-Qassemi, S. S. (2022). Urban modernity in the contemporary Gulf: Obsolescence and opportunities. *Taylor & Francis*.
- Hakiminejad, A. (2021, January 29). The oil and the brick; tales of a Scotsman in Persia. Round City. https://round-city.com/the-oil-and-the-brick-tales-of-a-scotsman-in-persia/.
- Hein, C., & Sedighi, M. (2016). Iran's global petroleumscape: The role of oil in shaping Khuzestan and Tehran. *Architectural Theory Review*, 21(3), 349–374.
- King, A. D. (2007). Colonial urban development: Culture, social power and environment. Routledge.
- Ozaki, R. (2002). *Housing as a reflection of culture*. Housing Studies, 17(2), 209–227.
- Rapoport, A. (1969). House form and culture. University of Wisconsin Press.
- Salman, M. (2018). Sustainability and vernacular architecture: Rethinking what identity is. In *Urban and architectural heritage conservation within sustainability*. IntechOpen.
- Sitzes, B. C. (2018). Alienating Iranians from their environment: Irrigation, flood control, and public health in late Pahlavi Khuzestan [Doctoral dissertation, University of Arizona].
- Voskah, A., Dabirinezhad, N., & Sijani, M. H. M. (2021). The architecture technology of traditionalist style buildings built in first Pahlavi: An analysis based on the adaptability of culture and technology. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18(8), 3203–3220.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]

Genealogical analysis of residential architecture in the oil cities of Khuzestan (Case Study: Masjed Soliman, Abadan, and Ahvaz Cities)

Mehdi Pirhayati*, *Assistant Professor of Restoration of Historic Buildings, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.*
Behzad Vasigh, *Associate Professor Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.*

Received: 2025/3/18 Accepted: 2025/7/25

Extended abstract

Introduction: The emergence of oil companies in Iran necessitated the rapid development of residential areas for the industrial workforce in exploration and extraction zones. These developments often bypassed local architectural traditions and indigenous knowledge, introducing an urban order and spatial organization distinct from long-standing regional practices. This study addresses the following research question: What are the structural and layout characteristics of oil company residential architecture in Khuzestan from a genealogical perspective? By analyzing this specific period of contemporary architectural history, this research examines the structural values of these buildings and their long-term impact on broader architectural trends in the Khuzestan region.

Methodology: Adopting a descriptive-analytical case study approach, this research utilizes inductive reasoning to move from observation to theory. The methodology combines library research with field surveys across key oil company residential districts in Masjed Soleyman (e.g., Camp Crescent, Bagh-e Melli, Naftoon, Kalgeh, and Keveshk), as well as designated zones in Ahvaz and Abadan, to identify prevailing urban forms, spatial configurations, and housing typologies

Results: *A. Neighbourhood Structure*: The structural analysis of oil townships reveals a layout dominated by central elements and T-junction networks. This configuration was a deliberate urban design strategy intended to restrict vehicular speed and prioritize pedestrian accessibility.

B. Residential Architectural Structure: Findings indicate a moderate solid-to-void ratio across most surveyed areas. However, this ratio decreases in neighbourhoods featuring outward-oriented housing designs—most notably in Abadan—demonstrating a direct correlation between specific residential typologies and the overall building massing.

Conclusion: The architectural evolution of Khuzestan's oil-producing regions represents a radical departure from traditional Iranian urban development, driven primarily by the top-down, hierarchical planning of Western oil companies. These townships were built not through organic growth, but through a prescriptive spatial order where residential typology strictly mirrored socioeconomic rank—ranging from spacious, climate-responsive managerial housing to repetitive, minimalist worker quarters. Despite the prevailing reliance on imported colonial models that often bypassed indigenous knowledge, a unique architectural synthesis emerged. The industrial necessity for rapid, efficient, and habitable housing forced an pragmatic integration of vernacular elements into the rigid imported frameworks. Features such as deep verandas, permeable walls for cross-ventilation, and orientation strategies for natural cooling reveal a limited but significant adaptation to the harsh regional climate. From a genealogical perspective, this study interrogates these structural configurations to assess their inherent architectural value and their long-term impact on the regional urban fabric, mapping how these imported industrial models fundamentally redirected the trajectory of architectural trends in contemporary Khuzestan.

* Corresponding Author's E-mail: boomavard@gmail.com

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-10-26]